

Mariken van Nieumeghen: Heks of heilige? Informatie voor de leerkracht.

1. Wat zijn heksen?

We beginnen met een vraag: In welke periode van de geschiedenis situeert je het hoogtepunt van de massale heksenvervolgingen? Het antwoord is verrassend: niet in de volle middeleeuwen, maar na 1500!

De massale heksenvervolgingen vonden vooral plaats in de 16de en de 17de eeuw. Het hoogtepunt lag tussen 1560 en 1630. In die periode belandden vele tienduizenden mensen (vooral vrouwen) op de brandstapel. In de Nederlanden lag eerste hoogtepunt tijdens de regering van aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1629). In Bamberg (Zuid-Duitsland) werden tussen 1625 en 1630 niet minder dan zeshonderd heksen verbrand. De zgn. 'heksenwaan' is dus een post-middeleeuws verschijnsel. Er is geen sprake van systematische heksenvervolgingen in de middeleeuwen. Er is een groot verschil tussen het simpele geloof in heksen en de latere heksenwaan, die tot vervolgingen leidde.

Het middeleeuwse geloof in heksen

Maar toch bestond er in de middeleeuwen een geloof in heksen. Blijkbaar beantwoordde dat heksengeloof aan een primitieve magische behoefte bij de mensen. Waaruit bestond het middeleeuwse geloof in heksen dan eigenlijk? In de ogen van de middeleeuwers waren heksen mensen die konden toveren en die zich daarbij richtten op de gezondheid en de vruchtbaarheid van alles wat leefde, van mensen, dieren en gewassen. En dat gebeurde soms ten goede, maar meestal ten kwade.

Heksen konden ook vliegen (op een bezem of op een bok), zichzelf onzichtbaar maken of in een dier veranderen enz. Maar van vervolgingen was geen sprake: het was een vorm van tovenarij. De bevolking was vertrouwd met toverpraktijken. Magische krachten bestonden nu eenmaal, bv. bij alchemisten en genezers en tovenaars. Een hekst werd beschouwd als een toverkol. Er werd wel een onderscheid gemaakt tussen witte en zwarte magie. Witte magie stond ten dienste van de mens, zwarte magie werd gebruikt om schade te berokkenen. Witte heksen stonden in aanzien, maar zwarte heksen waren een plaag: ze

konden stormen veroorzaken, de oogst doen mislukken en ervoor zorgen dat de koeien geen melk meer gaven.

De houding van de kerk

Aanvankelijk is er een milde benadering van het verschijnsel hekserij: heksen bestaan niet en wie erin gelooft is bijgelovig. En bovendien: Wie een zgn. heks verbrandt, verdient de doodstraf.

Maar vanaf de 13de eeuw ontstaat er een angst voor de duivel en zijn aanvallen op ons zielenheil. Dat had te maken met de opkomst van ketterijen. Er waren ketterse groeperingen die de duivel zouden aanbidden en hem helpen om de wereld te beheersen. Ketters werden beschouwd als handlangers van de duivel. Om de ketterij te bestrijden werd in de 13de eeuw de inquisitie ingesteld als een permanent orgaan onder pauselijke controle, een soort kerkelijke rechtbank. Personen die schuldig werden bevonden aan ketterij werden door de inquisitie aan de wereldlijke macht overgeleverd voor de voltrekking van het vonnis. Dat was meestal de dood op de brandstapel.

Heksenvervolgingen vanaf ca. 1500

De inquisitie stuitte bij het zoeken naar ketters ook op mensen die magie bedreven, vaak oude vrouwen die kwaaltjes konden genezen. De kerkelijke autoriteiten legde deze volksmagie uit als duivelswerk. In hun ogen kon er van tovenarij geen sprake zijn zonder de betrokkenheid van de duivel. Wat vroeger beschouwd werd als bijgeloof, werd nu gezien als een vorm van ketterij, een door de duivel geïnspireerde beweging tegen de Kerk.

De begrippen ketter en heks begonnen door elkaar te lopen: een heks was een mens (man of vrouw) die zich vrijwillig in dienst stelde van de duivel (duivelsaanbidding). De systematische heksenvervolgingen ontwikkelden zich in de tweede helft van de 15de eeuw als gevolg van de Bul van Paus Innocentius VIII om hekserij en demonische activiteiten harder aan te pakken (1484) en de publicatie van de *Heksenhamer* in 1487. De beschuldiging van duivelsaanbidding kwam nu centraal te staan.

De bul van de paus gaf aan twee dominicaanse inquisiteurs, Kramer en Sprenger, de toestemming om de hekserij aan te pakken. Met dit mandaat in de hand schreven ze in 1487 de *Heksenhamer* (*Malleus Maleficarum* of 'hamer voor de boosdoeneressen'): een beschrijving van wat als hekserij beschouwd moest

worden en een handleiding over de wijze waarop rechters een heksenproces moesten voeren.

Wat zijn volgens de *Heksenhamer* de symptomen van hekserij?

1. De afzwering van het geloof.
2. De vrijwillige toewijding aan de duivel.
3. Geslachtelijk verkeer met incubi en succubi (duivels in mannelijke en in vrouwelijke gedaante), wat leidde tot de geboorte van 'duivelskinderen'.
4. Het offeren van kinderen aan de duivel.
5. Het veroorzaken van miskramen en impotentie door duivelse vroedvrouwen.

Waaraan kun je een heks (m/v) herkennen?

1. Afschuw voor gezegende spijs en drank.
2. Angst voor de heilige sacramenten en voor de heilige relikwieën.
3. Gaat als een dolle hond tekeer, lastert de heiligen en roept de duivel om hulp.
4. Breekt naalden, spijkers en glasscherven.
5. Afschuwelijke stank, zwavel of kolenrook uit de mond.
6. Spreekt als het gekwaak van een kikker.

Vrouwen zouden meer geneigd zijn tot hekserij dan mannen. Niet alleen omdat zij afstammelingen van Eva waren, maar ook omdat de aard van de misdrijven die heksen zouden begaan, vooral vrouwen verdacht maakten, met name wandaden met betrekking tot de voortplanting en ten aanzien van ongebooren en pasgeboren kinderen. Duivels zouden een voorkeur voor vrouwen hebben, omdat zij de grootste macht over de voortplanting hadden en vrouwen zouden ook eerder bereid zijn om met de duivels-in-mensengedaante te paren, omdat zij wellustiger zouden zijn dan de man. De duivel had daarbij speciaal vrouwen in nood op het oog: arme vrouwen, jonge meisjes die zich gemakkelijk lieten verleiden uit vrees dat ze geen man zouden vinden en wraaklustige jonge vrouwen, die door hun man in de steek waren gelaten.

Het pact met de duivel

Hekserij werd beschouwd als een gevolg van een ‘verbond met de duivel’, dat heksen zouden afgesloten hebben. Het onheil dat ze veroorzaakten, zou leiden tot de ondergang van de christelijke gemeenschap en tot de definitieve heerschappij van Satan op aarde. Hoe kwam zo’n pact met de duivel tot stand? De duivel kon in allerlei gedaanten verschijnen, bv. als knappe jongeman. Duivels die een mensengedaante aannamen, hadden altijd een of andere afwijking: bokkenpoten, horens of een staart. (In *Mariken van Nieumeghen* heeft de duivel maar één oog.) Zo’n duivel in mensengedaante speelde in op gevoelens van seksuele begeerte of hebzucht, verdriet, wanhoop of armoede, en verleidde op die manier zijn slachtoffer. De aanstaande heks moest beloven het geloof af te zweren en de duivel altijd te gehoorzamen. Door het pact kreeg de heks dan het vermogen om te toveren. Daarbij ontving de heks een ‘merkteken’ van de duivel. Dat kon van alles zijn: een litteken, een moedervlek, een wrat of een huidverharding die ongevoelig was en niet ging bloeden als er met een naald of een pen in gestoken werd. Ook voor de inquisitie was dat een voldoende bewijs. Een wrat of vlek op de huid kon je dus het leven kosten!

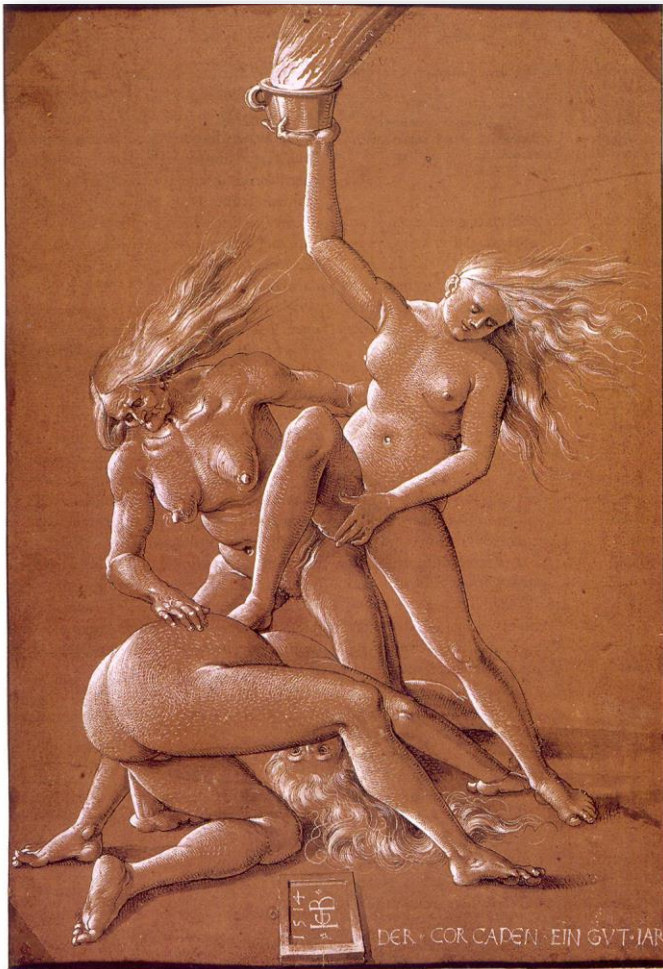
Na het sluiten van het pact

De heksen moesten beloven zoveel mogelijk ongeboren en ongedoopte pasgeboren kinderen te doden om ze op die manier in de hel te krijgen. Van de lijkjes moesten ze een zalf bereiden en die op een stok smeren om daarmee naar hun heksensabbatten te vliegen. Op de heksensabbat vonden inwijdingsrituelen voor nieuwe leden plaats, in aanwezigheid van de duivel. Daarna gingen de heksen zich te buiten aan allerlei uitpattingen: overdadige maaltijden, wilde dansen en seksuele orgieën. De bekendste voorstelling van zo’n heksensabbat is ongetwijfeld deze houtsnede van Hans Baldung Grien uit 1510. Niets is toeval op deze prent. We zien heksen van verschillende leeftijd. Hun naaktheid en hun wapperende haren geven hun wellust aan. Op de voorgrond roert een heks in een pot waarin een tovermiddel wordt bereid en waaruit onheilspellende dampen opstijgen. In de lucht vliegt een hekst achterstevoren op een bok. Ze houdt een gaffel of hooivork vast die een pot omklemt waaruit kleine beenderen steken. De gaffels op de grond liggen klaar om met het brouwsel uit de pot besmeurd te worden. Een oude hekst heft een offerschaal met dode vogeltjes omhoog en een jongere steekt een beker in de hoogte. Achter haar staat een bok klaar voor een nieuwe vlucht. De worstjes aan een gaffel wijzen erop dat de heksen bij voorkeur het mannelijk geslachtsorgaan betoveren. De kat die we rechts onderaan zien zitten is ook een (betoverde) heks.

Illustratie 1. Hans Baldung Grien, *Heksensabbat*. Bron van de illustratie: https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Witches%27_Sabbath_MET_DP826629.jpg

Van Hans Baldung Grien is ook deze tekening: *Neujahrsgruß mit drei Hexen* (circa 1514). De boodschap van deze prent is: vrouwelijke heksen hoeven niet oud en lelijk te zijn of figuren uit de marge van de samenleving. Ze konden ook uit alle rangen en standen van de maatschappij komen. Een buurvrouw of buurman zou dus best een heks kunnen zijn.

Illustratie 2. Hans Baldung Grien, *Neujahrsgruß mit drei Hexen*. Bron van de illustratie: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Baldung_hexen_ca1514.jpg

Van Albrecht Dürer bekijken we nog twee kopergravures. De eerste is getiteld *De vier heksen* (1497). We zien hier vier vrouwen van verschillende leeftijd, die toetreden tot het verbond met de duivel. Vooraan staat een vrouw met wapperend haar die een krans van mirte, symbool van de vruchtbaarheid op het hoofd draagt. Naast haar ligt een schedel. Ook de duivel is op de prent aanwezig: links gluurt hij naar binnen.

Illustratie 3. Albrecht Dürer, *De vier heksen*. Bron van de illustratie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Vier_heksen

De tweede gravure van Dürer laat een 'weerheks' zien (ca. 1500). De duivel heeft gevraagd aan de heksen om alles 'verkeerd', d.w.z. omgekeerd, te doen. Een

oudere heks rijdt achterwaarts op een bok in een hagelbui, terwijl haar haren de andere kant opvliegen. Alles is omgekeerd, zelfs Dürers initialen. Ook de putti (gevleugelde jongetjes) dragen heksensymbolen: een pot met heksenzalf en een stok waarmee de heksen naar de sabbat vliegen. Let op het jongetje dat met het hoofd ondersteboven achterom kijkt. Dat doet ook een van de drie heksen op de *Nieuwjaarswens* van Grien. Het verbond tussen heks en duivel kan beschouwd worden als het extreme beeld van de 'verkeerde wereld', de wereld op zijn kop. Het duivelsrijk is immers het tegenbeeld van het Godsrijk. Die tegenwereld is dan ook een verkeerde of omgekeerde wereld.

Illustratie 4. Albrecht Dürer, *De weerheks*. Bron van de illustratie:

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Saul_bij_de_heks_van_Endor#/media/Bestand:Die_Hexe_\(Albrecht_D%C3%BCrer\).jpg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Saul_bij_de_heks_van_Endor#/media/Bestand:Die_Hexe_(Albrecht_D%C3%BCrer).jpg)

Misdrijven van heksen

Welk onheil konden de heksen nog allemaal aanrichten? In het volksgeloof had de nadruk voor die tijd al gelegen op het feit dat de heksen zich door middel van tovenarij richtten op de gezondheid en de vruchtbaarheid van alles wat leefde en groeide, bv.

- Mensen en dieren ziek maken en doden door toverformules, het aankijken met het boze oog, toverdrankjes enz.
- Mensen veranderen in katten, bokken, padden enz.
- Hagel, storm en onweer doen ontstaan.
- Bronnen laten uitdrogen.
- Vrouwen zieke kinderen laten krijgen.
- Mensen door bliksem doden enz.

Op deze tekening zien we twee heksen die slecht weer oproepen. De zittende heks heeft een glazen fles in de hand, waarin een duiveltje zit. Ze probeert met de hulp van een demonenkind een storm op te wekken. Ze zit ook op een demonische geit onder een doek. De staande heks (vergelijkbaar met Eva of Venus) kijkt provocerend naar de (mannelijke) toeschouwer. Ze verleidt mannen tot zonde door aan hun lusten te appelleren.

Illustratie 5. Hans Baldung Grien, *Die Wetterhexen* (1523). Bron van de illustratie: https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Hans_Baldung_026.jpg

Het heksenproces

De inquisitie was belast met de opsporing en de berechting van heksen. Geruchten waren voldoende om een proces te beginnen. Daarvoor nodigden de rechters getuigen en aanklagers uit. Niemand durfde zich te verzetten, want anders werden ze zelf verdacht. Voor het aanbrennen van een heks kregen de aanklagers een beloning. Dat leidde natuurlijk tot valse beschuldigingen. Aanklachten werden niet zelden gedaan om persoonlijke vijanden kwijt te geraken. Wie werd aangeklaagd, werd als schuldig beschouwd, tenzij men zijn onschuld kon aantonen. De rechters beschuldigden de aangeklaagden ervan een verbond met de duivel te hebben gesloten. Dat moest wel het geval zijn, want heksen konden niets doen zonder de hulp van de duivel. Bekentenissen werden op de pijnbank verkregen door marteling (radbraken, geselen, duimschroeven). Wie had bekend, moest bovendien een verklaring ondertekenen waarin stond dat dit uit vrije wil was gebeurd. De schuldig bevonden heksen werden dan ter dood veroordeeld en overgeleverd aan de wereldlijke overheden. Ze kwamen meestal op de brandstapel terecht en hun bezittingen werden in beslag genomen.

Illustratie 6. Afbeelding uit de *Heksenhamer*. In Derenburg werden op 1 oktober 1555 drie vrouwen als heksen verbrand. Een van de drie werd door de duivel (haar minnaar) door de lucht ontvoerd. Bron van de illustratie:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Europese_heksenvervolging#/media/Bestand:Persecution_of_witches.jpg

De heksenproeven

Er bestonden testen om na te gaan of iemand een heks was. Om te beginnen was er de waterproef. De waterproef was een godsoordeel. God zou de onschuldige zeker komen redden. De beschuldigde werd met gebonden handen en voeten in het water gegooid en als ze bleef drijven, was het een heks. Als ze zonk was ze onschuldig. Ze werd dan met een touw naar boven getrokken en mocht naar huis. Het kwam voor dat de beschuldigde verdronk. In dat geval werd ze geacht naar de hemel te gaan en kreeg ze een christelijke begrafenis.

Er was ook een weegproef. Om te kunnen vliegen moesten heksen namelijk licht van gewicht zijn. Een heks zou minder wegen dan haar lengte boven een meter in kilo's. Als de verdachte te licht werd bevonden, was ze een heks. Woog ze genoeg, dan kreeg ze een certificaat. Met dit certificaat kon de vrijgesproken heks terug naar haar woonplaats. In Oudewater (Nederland) bevindt zich nog altijd een zgn. Heksenwaag. Hier werden van de 16de tot in de 18de eeuw personen gewogen, die van hekserij werden beschuldigd. Tegenwoordig is de Heksenwaag een toeristische attractie. Bezoekers krijgen er een *Certificaet van Weginghe*, waarop staat dat de 'gewogene' niet te licht bevonden is en dus geen heks is.

Ten slotte signaleren we nog dat de duivel ook bestreden kon worden door duivelsuitdrijving, exorcisme of duivelsbezwering. Door middel van wijwater, een kruisbeeld, een hostie en/of bepaalde bezweringsformules kon een priester de duivel bezweren of uitdrijven. We vermelden dit hier, omdat het in *Mariken van Nieumeghen* ook expliciet gebeurt, en wel door Marikens oom Ghijsbrecht, die dorpspastoor is.

Illustratie 7. Foto van de Heksenwaag van Oudewater. Bron van de illustratie: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Waag_\(Oudewater\)#/media/Bestand:Oudewater_heksenwaag.JPG](https://nl.wikipedia.org/wiki/Waag_(Oudewater)#/media/Bestand:Oudewater_heksenwaag.JPG)

Maatschappelijke verklaringen

Het is onmogelijk om één algemene oorzaak aan te wijzen voor de massale heksenvervolgingen. Wel kan men een aantal factoren opnoemen, die zeker een rol hebben gespeeld. Het gaat om de volgende factoren:

- Crisis binnen de katholieke kerk, met als gevolg een toenemend geloof in een duivelse samenzwering.
- Sociaaleconomische crisis: werkloosheid, stijgende voedselprijzen, mislukte graanoogsten enz.
- De mensen zochten een zondebok, op wie ze de schuld van hun ellende konden afwentelen. (De zondebokken van de Zwarte Dood, de grote pestepidemie in de 14de eeuw, waren de joden.)
- Veranderingen in de situatie van de vrouwen in de late middeleeuwen maakten van hen zondebokken in de 15de eeuw.
- We moeten de heksenvervolgingen dus zien tegen de achtergrond van de toenemende behoefte om de macht van vrouwen in te perken.

Maar wat waren de oorzaken van deze vrouwenhaat? Om te beginnen was er een groot vrouwenoverschot in de 16de eeuw. Er waren in de steden veel alleenstaande, ongehuwde vrouwen, die door mannen als concurrenten op de arbeidsmarkt werden beschouwd. Verder was er het feit dat de geneeskunde meer en meer een zaak werd van stadsdokters. De oude vrouwen met hun oeroude middeltjes hadden afgedaan.

Vooraf vroedvrouwen waren heel verdacht, omdat ze vaak een combinatie gebruikten van kruidenkennis en magische praktijken. Bovendien werden prostitutie, overspel, geslachtsziekten, abortus en kindermoord beschouwd als de schuld van de vrouw, de bron van alle kwaad. Hoeren, overspelige vrouwen en ongehuwde zwangere vrouwen waren per definitie slechte vrouwen. De heks was eigenlijk het symbool van de zondige vrouw. Men dacht dat alle vrouwen (jonge en oude) onder bepaalde omstandigheden bereid waren om hun ziel te verkopen aan de duivel: vooral meisjes die een man zochten, jonge vrouwen die door hun minnaar in de steek gelaten waren en oudere vrouwen die in armoede leefden, waren verdacht.

2. *Mariken van Nieumeghen*

Volledige titel: *Die waerachige ende seer wonderlijcke historie van Mariken van Nieumeghen die meer dan seven iaren metten duvel woende ende verkeerde.*

Vertaling: *De waar gebeurde en wonderbaarlijke geschiedenis van Nijmeegse Marieke, die meer dan zeven jaar bij de duivel woonde en omgang met hem had.*

Oudste bekende druk van Willem Vorsterman (Antwerpen, ongedateerd, omstreeks 1515, postincunabel). Uit het begin van de zestiende eeuw is er nog een andere postincunabel, een Engels verhaal in proza, getiteld *Mary of Nemmegen*, in Antwerpen gedrukt bij Jan van Doesborch (ook ongedateerd, 1518). Wellicht waren er nog oudere, verloren gegane drukken in het Nederlands.

INHOUD

Proloog (situering in tijd en ruimte)

In de tijd toen hertog Arnold van Gelre door zijn zoon Adolf gevangen werd genomen, woonde er op drie mijl van Nijmegen een vrome priester, Ghijsbrecht genaamd. Bij hem woonde een knap meisje, zijn nichtje Mariken, een weeskind. Ze deed het huishouden en zorgde goed voor hem.

Hoofdstuk 1

Oom Ghijsbrecht stuurt Mariken voor boodschappen naar Nijmegen. Als ze niet voor het donker thuis kan geraken, moet ze maar bij haar tante overnachten.

Hoofdstuk 2

Nadat ze haar boodschappen heeft gedaan, zoekt Mariken haar tante op en vraagt haar onderdak voor de nacht. De tante is echter zo door een discussie over de politieke toestand verhit, dat ze haar nichtje alleen op gemene scheldwoorden en verwijten trakteert.

Hoofdstuk 3

Geheel onthutst loopt Mariken van haar tante weg, de stad uit: ze zal de nacht buiten doorbrengen. Onder een dikke haagdoorn gezeten en door wanhoop overmand, geeft ze zich onverschillig over aan God of de duivel.

Hoofdstuk 4

De duivel, in mensengedaante, maar met één oog, benadert Mariken en wil haar troosten. Als 'cavalier' zal hij haar bijstaan, als 'meester vol consten' ('magister artium': afgestudeerde van de universiteit) haar alles leren, de zeven vrije kunsten en alle talen van de wereld, en als 'goede gezelschap' haar een rijk en vrolijk leven bezorgen. Alles op voorwaarde dat ze met hem meegaat, geen kruisteken meer maakt en haar naam Mariken laat varen. Dit laatste wil Mariken niet. Een compromisvoorstel van Moenen overwint ten slotte haar weerstand op dit punt: ze mag de eerste letter van haar naam behouden en zal voortaan Emmeken heten (in de vertaling van Willem Wilmink 'Emmy'). Ze vertrekken samen naar 's-Hertogenbosch, waar ze enkele dagen zullen blijven, om daarna naar Antwerpen door te reizen.

Hoofdstuk 5

Ongerust over het uitblijven van Mariken, bezoekt Oom Ghijsbrecht zijn zuster te Nijmegen, die hem schamper zijn bezorgdheid verwijt: zijn nichtje zal zich wel kostelijk in de kroegen amuseren!

Hoofdstuk 6

Razend en nijdig over de vrijlating van Arnold, pleegt de tante, die met de jonge hertog sympathiseert, zelfmoord. Ze steekt zich een mes door de keel en geeft op die manier haar ziel aan de duivel.

Hoofdstuk 7 (Herbergscène)

Emmeken en Moenen komen in Antwerpen aan en gaan drinken in de herberg 'De Gulden Boom'. Twee drinkgezellen, die op Emmeken verlekkerd zijn, komen bij hen zitten en horen dat zij geometrisch kan berekenen hoeveel druppels wijn er in een kan kunnen gaan. Zij vragen haar iets van haar kunsten te tonen. Emmeken draagt, onder een toeloop van volk, een refrein over de retorica voor. Moenen sticht onder het publiek zoveel verwarring, dat er twee worden gedood. Zo gaat

het verschillende dagen, tot groot genoegen van Moenen, die besluit om in de herberg te blijven en als kwakzalver en waarzegger nog meer mensen in de val te laten lopen.

Hoofdstuk 8

Emmeken beseft dat Moenen niets anders dan een duivel is en dat zij zichzelf al zodanig aan een zondig leven heeft overgegeven, dat een weg terug niet meer mogelijk is. Zij gaat weer zitten drinken en klinken, zodat er door toedoen van Moenen weer twee het leven laten, waarna hij zijn tevredenheid over zijn succes als waarzegger en kwakzalver ('piskijker') uitspreekt.

Hoofdstuk 9

Na een verblijf van ongeveer zes jaar te Antwerpen zou Emmeken graag haar oom, vrienden en verwanten in Gelderland willen zien. Moenen stemt toe. Ze vertrekken de volgende dag naar Nijmegen.

Hoofdstuk 10

Emmeken en Moenen komen in Nijmegen aan. Ter gelegenheid van de Ommegang (Mariaprocessie) wordt het *Wagenspel van Masscheroen* er opgevoerd. Moenen staat Emmeken toe het spel te zien. Dat grijpt haar echter zo sterk aan dat ze berouw over haar zondig leven krijgt en niet meer met hem mee wil. Ten einde raad sleept Moenen haar mee de lucht in.

Hoofdstuk 11

Moenen werpt Emmeken van zeer hoog neer om haar de nek te breken. Oom Ghijsbrecht en anderen, die ook naar het spel hebben gekeken, lopen naar het gevallen meisje. Ghijsbrecht herkent zijn nichtje. Als ze tot bewustzijn komt, herkent ze haar oom en ze vertelt hem haar avonturen. Met exorcisme jaagt Oom Ghijsbrecht de duivel van haar weg en hij brengt haar bij de deken. Maar geen enkele priester in Nijmegen durft Emmeken de absolutie te geven, de kwijtschelding van haar zonden.

Hoofdstuk 12

Met het Heilig Sacrament tegen de duivel gewapend, trekken Oom Ghijsbrecht en Emmeken naar Keulen. Maar ook de bisschop van Keulen is niet in staat om absolutie te schenken.

Hoofdstuk 13

Van Keulen trekken zij naar Rome. Zelfs de paus (nochtans de plaatsvervanger van God op aarde) kan Emmeken geen kwijtschelding van zonden verzekeren. Als penitentie zal ze drie ijzeren ringen om hals en armen dragen. Pas als die op miraculeuze wijze zullen afvallen, zullen haar zonden vergeven zijn.

Hoofdstuk 14

Oom Ghijsbrecht en Emmeken keren uit Rome terug. In Maastricht treedt Emmeken in het klooster van de Bekeerde Zondaressen. Oom Ghijsbrecht leeft nog 24 jaar en hij bezoekt haar geregeld.

Hoofdstuk 15

Emmeken doet in het klooster zware boete, vientwintig jaar lang. Op een nacht komt een engel haar tijdens haar slaap van de ringen bevrijden. Wakker geworden ontdekt zij haar verlossing en ze looft Gods macht.

Epiloog

Het verhaal is echt gebeurd. Emmekens graf en de ringen zijn nog in Maastricht te zien. Na haar begenadiging leefde Emmeken nog twee jaar.

3. Literair genre: Een 'gedramatiseerd voorleesboek'

Het werk heeft een gemengde vorm: het bestaat uit proza voor de verhalende gedeelten en verzen voor de dialogen (episch en dramatisch vertellen). Volgens de meesten is het proza ouder dan de verzen en zijn de verzen later toegevoegd. Vroeger dacht men dat de toneeltekst eerst bestond en dat het proza door de drukker toegevoegd was om van het oorspronkelijke spel een leesboek te maken. Maar die opvatting is achterhaald. De dramatische gedeelten in versvorm zijn later toegevoegd. Die verzen zijn duidelijk het werk van een rederijker. De belangrijkste

uitbreidingen van de oorspronkelijke prozatekst zijn het refrein van Emmeken en het *Wagenspel van Masscheroen*.

Pas op het einde van de 19de eeuw begint men de tekst op te voeren alsof het om een toneelstuk gaat. En sindsdien is dat ook zo gebleven. Maar van voor die tijd zijn er geen gegevens over opvoeringen bekend. Daarom noemen we het werk een 'gedramatiseerd voorleesboek'. De vertelwijze in proza, waarbij het proza onderbroken wordt door verzen in dialoogvorm, is typerend voor de laatmiddeleeuwse prozaromans.

4. Het *Wagenspel van Masscheroen*

Een wagenspel was een toneelstuk dat werd opgevoerd op een grote platte boerenwagen, die als podium functioneerde. Daarmee trok een groep acteurs van stad tot stad om voorstellingen te geven op een marktplein. Dit wagenspel is achteraf aan de prozatekst van *Mariken van Nieumeghen* toegevoegd als een toneelstukje binnen de tekst, een soort 'play in the play' dus.

Het wagenspel dat de aandacht van Mariken trekt is *Masscheroen*. Het gaat over de 'advocaat van de duivel', die in discussie gaat met God. Masscheroen klaagt erover dat God de duivels, voormalige engelen die ooit één keer in de fout zijn gegaan, voor eeuwig heeft veroordeeld, terwijl hij de mensen, die keer op keer de vreselijkste dingen uithalen, steeds weer hun zonden vergeeft. Masscheroen wil God ervan overtuigen om nu maar eens en voorgoed een einde te maken aan dat zootje op aarde. God aarzelt. Hij is al half overtuigd als Maria ingrijpt. Maria heeft geen rationele argumenten, maar ze verwijst naar de charitas, de genade van God. Zij pleit ervoor dat de mensen vergeving voor hun zonden kunnen krijgen, als ze maar echt berouw hebben. Dan haalt Maria het onderste uit de kan door haar borsten te tonen, die Hem gezoogd hebben en het 'buiksken', dat Hem gedragen heeft. Daarna wijst ze Hem op Zijn kruisdood voor het zielenheil van de mensen. Daar kan God niet tegen op, en Hij verklaart dat iedereen die berouw heeft op Zijn genade kan rekenen. Als ze dat hoort, beseft Mariken dat ze, zelfs na zeven jaar met de duivel samen te zijn geweest, toch nog voor vergeving in aanmerking kan komen. Daardoor komt ze tot inkeer.

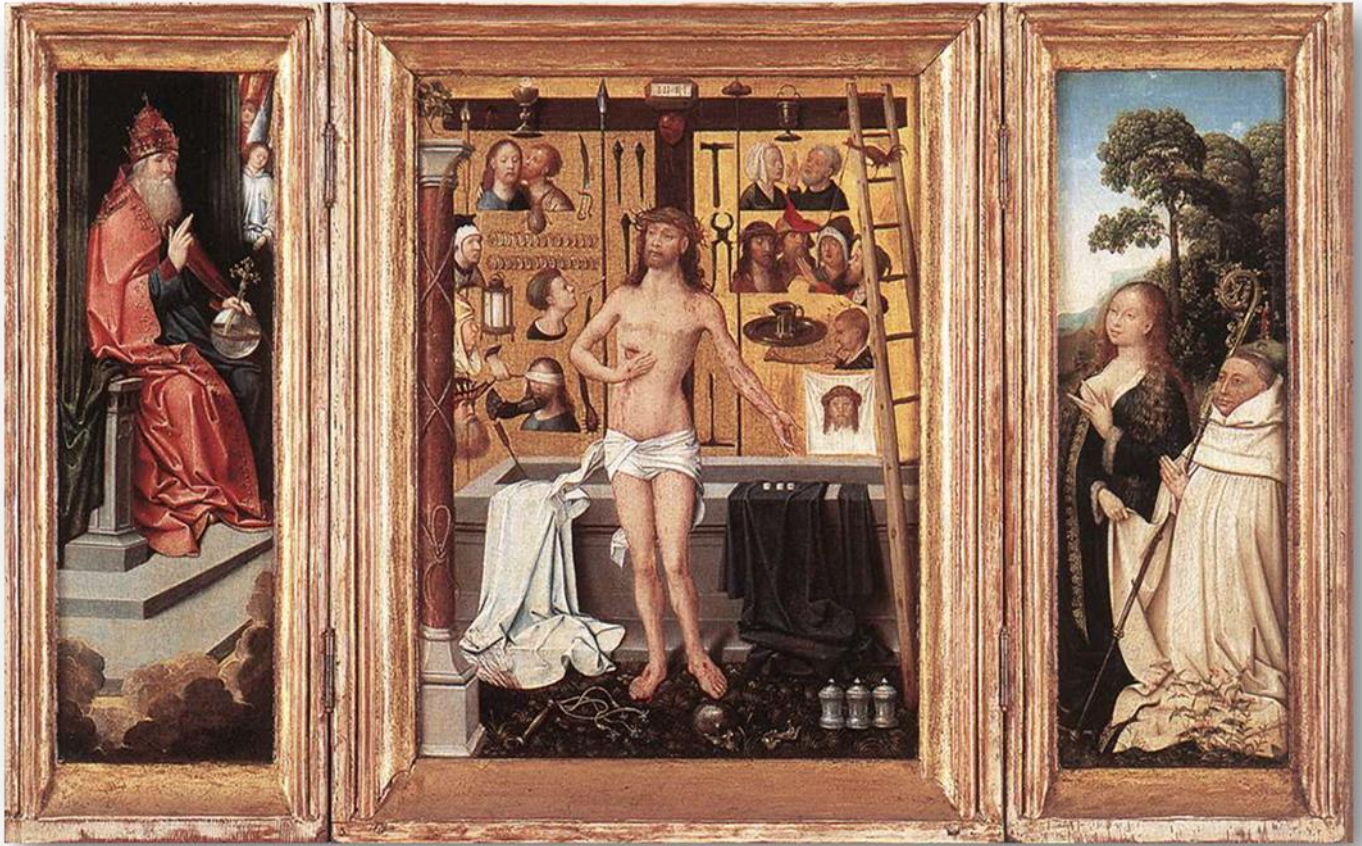
Het *Wagenspel van Masscheroen* laat zien dat de voorstelling van Maria als middelares tussen God en de zondaar heel sterk leefde in de middeleeuwen. Daarbij ging het niet alleen om de bemiddeling of voorspraak van Maria, maar ook

om de voorspraak van Christus. Christus en Maria nemen het vaak samen op voor de zondige mens: Maria door een beroep te doen op haar moederschap en Christus door een beroep te doen op zijn lijden. Dat dubbele middelaarschap is het hoofdthema van dit drieluik van Antonius Tsgrooten, die abt van Tongerlo was van 1504 tot 1530. De afbeeldingen op het drieluik bewijzen dat het idee van de dubbele voorspraak heel sterk leefde ten tijde van het ontstaan van *Mariken van Nieumeghen*.

Op het rechterpaneel is naast de abt een knielende Maria afgebeeld: zij neemt de abt onder haar bescherming en spreekt voor hem ten beste bij haar goddelijke zoon. Dat doet ze door aan haar kind haar moederlijke borst te tonen. Door haar vertederende wenk getroffen, wendt de Zoon zich op het middenpaneel op zijn beurt tot zijn hemelse Vader, die op het linkerpaneel wordt afgebeeld. Hij toont Hem zijn wonden en zijn bloed en herinnert Hem op die manier aan het zoenoffer, dat hij voor het eeuwige geluk van de mensen heeft volbracht. Het verband tussen de drie panelen is duidelijk. Op het rechterpaneel zien we Maria die bemiddelt voor de mens bij haar zoon. Op het middenpaneel richt Christus zich tot zijn vader, terwijl hij met zijn linkerhand naar zijn smekende moeder wijst. Op het linkerpaneel zien we ten slotte de Vader die, getroffen door deze dubbele voorspraak, zijn zegen geeft en vergiffenis schenkt. De weg van de mens naar God gaat via Maria en via Christus, die ons door zijn dood en lijden heeft verlost. Daarom wordt op het middenpaneel door middel van de passiesymbolen op schematische wijze het hele lijdensverhaal voorgesteld, links en rechts van het kruis, met o.m. het verraad van Judas (links) en het verraad van Petrus (rechts)

Voor een gedetailleerde analyse van dit schilderij verwijzen we naar:

<https://okv.be/de/OKV-artikel/goossen-van-der-weyden-triptiek-van-abt-antonijs-tsgrooten>

Illustratie 8. Goossen van der Weyden, *Triptyek van abt Antonius Tsgrooten*. Bron: https://en.wikipedia.org/wiki/Goswin_van_der_Weyden#/media/File:Goswin_van_der_Weyden_-_Triptych_of_Antonius_Tsgrooten.jpg

De rol van Maria in *Mariken van Nieumeghen* is heel prominent. Maria houdt niet alleen de duivel, maar ook Gods straffende gerechtigheid tegen. Masscheroen pleit er bij God voor om de mens te straffen voor zijn zonde, maar Maria smeekt om genade. Maria vraagt om uitstel van Gods oordeel en straf. De straf die Moenen Mariken wil laten ondergaan door haar de nek te breken, wordt doorkruist door de goddelijke genade. Door het uitstel van de dood wordt haar de kans gegeven om zichzelf door biecht, jarenlange boete en penitentie te redden van de eeuwige verdoemenis.

Mariken van Nieumeghen is eigenlijk een 'Marialegende' of een 'mirakelverhaal'. Emmeken behoudt de eerste letter van haar naam en komt dus niet los van Maria. Heeft ze alleen daaraan haar latere redding te danken? Anders dan Beatrijs, die blijft bidden tot Maria tijdens haar zondig leven, laat Emmeken haar Mariadevotie varen. De band met Maria, die blijft bestaan, moet meer vanuit Maria zelf worden

verstaan: Maria laat ook haar ontrouwe dienaar niet los. Bovendien maakt het dagelijks gebed van Oom Ghijsbrecht tot Maria het Moenen onmogelijk Mariken de nek te breken.

5. Is Mariken een heks of een heilige?

Mariken laat zich door de duivel verleiden tot een leven vol uitpattingen. Volgens het middeleeuwse geloof waren alle zonden het werk van de duivel. De schepping was vanaf het begin het werkterrein van Satan. Eerst had hij Adam en Eva tot zonde aangezet en sindsdien probeerde hij alle mensen in het verderf te storten. In het laatste kwart van de 15de eeuw kreeg het geloof in heksen en duivels een extra stimulans door het verschijnen van een pauselijke bul over de activiteiten van Satan en door de publicatie van de *Heksenhamer*, een handboek voor heksenvervolgers.

Maar *Mariken van Nieumeghen* is geen product van de zgn. 'heksenwaan', die Europa pas later, in de 16de en vooral in de 17de eeuw heeft geteisterd. Het is wel een product van het middeleeuwse duivelsgeloof, waaruit deze heksenwaan is ontstaan. In dit verhaal wordt de zonde voorgesteld als demonisch. Moenen is een product van het middeleeuwse denken, dat de duivel beschouwde als een levende werkelijkheid. Het is ook Moenen die al het kwaad veroorzaakt, Mariken is eigenlijk onschuldig.

Maar Mariken heeft omgang (zeg maar seks) met de duivel. Ze is ook een gemakkelijke prooi, want ze is wanhopig. Wanhoop was een toestand van de ziel, waarin de mens letterlijk van God loskwam. Het was het ideale moment voor de duivel om toe te slaan. Waartoe de wanhoop volgens middeleeuwse opvattingen kon leiden, zien we later in het verhaal als haar tante zichzelf in uiterste vertwijfeling en woede van het leven berooft. Ook daar heeft de duivel de hand in. Zelfmoord werd beschouwd als een ultieme daad van wanhoop, waardoor je zonder kans op vergeving rechtstreeks naar de hel ging.

Zover als met haar tante komt het met Mariken gelukkig niet. Ze heeft zich wel aan de duivel overgegeven en met hem een pact gesloten. Dat is natuurlijk voldoende om haar van hekserij te beschuldigen.

Maar zij wordt niet als heks voorgesteld en ze blijft sympathiek. Ze moet haar naam veranderen, maar ze heeft daar bezwaren tegen. Ze behoudt de eerste letter van haar naam en ze blijft daardoor met Maria verbonden. (Of zoals men vroeger zei: 'Een kind van Maria gaat nooit verloren'.)

Mariken is geen heks, ze is meer een onschuldig wicht. Het is vooral Moenen die kwaad doet. In ruil voor haar omgang met de duivel leert zij geen geheimzinnige, zwarte kunsten, geen kunsten om geesten te bezweren. Wel de 'zeven vrije kunsten': de zeven vakken die deel uitmaakten van het studieprogramma in de antieke en de middeleeuwse Europese scholen en die het curriculum vormden van de middeleeuwse universiteiten. Ze werden de 'vrije kunsten' genoemd, omdat zij alleen konden worden uitgeoefend door hen die waren vrijgesteld van lichamelijke arbeid en materiële zorgen. Ze waren de voorlopers van onze wetenschappen. Dit waren de zeven vrije kunsten ('septem artes liberales'):

A. *Trivium* ('taalvakken' of op het woord betrokken wetenschappen):

1. Grammatica: taalkunde
2. Dialectica of logica: logisch redeneren.
3. Retorica: kunst om een betoog op te zetten.

B. *Quadrivium* ('rekenvakken' of op het getal betrokken wetenschappen):

1. Aritmetica: rekenkunde (getal)
2. Geometria: meetkunde (ruimte)
3. Musica: harmonieleer (tijd)
4. Astronomia: kosmologie of sterrenkunde (ruimte in tijd)

De kunst die de meeste aandacht krijgt is de retorica. Samen met twee andere, de grammatica en de dialectica, vormde ze de kern van het onderwijs in de stadsscholen. Daarbuiten werd ze gelijkgesteld met het maken van poëzie, in de vorm van strofische gedichten en toneelstukken. Daarvoor bestonden speciale verenigingen, de zgn. rederijkerskamers. Marikens lofrefrein aan de retorica (hoofdstuk 7) is een aanklacht tegen degenen die de dichtkunst niet beheersen. Mariken betoogt in dat refrein dat retorica nauwelijks te leren valt en dat deze kunst 'een gave van de Heilige Geest' is. (Op de inhoud en de formele kenmerken van dit refrein, een fraai staaltje van rijmtechniek, gaan we niet verder in.)

Martianus Capella formuleerde in de 5e eeuw in *De bruiloft van Philologia en Mercurius* het uiterlijk van de 'zeven vrije kunsten'. Hij stelde ze gepersonifieerd door vrouwen voor, met attributen en in gezelschap van een bekende vertegenwoordiger van de betreffende kunst uit de oudheid.

Een belangrijke voorstelling van de zeven vrije kunsten vinden we op dit schilderij van Pesellino uit de 15de eeuw.

De grammatica of taalkunde werd voorgesteld door een figuur die met een zweep haar leerlingen tot oplettendheid aanspoorde. Donatus en Priscianus waren geleerden die de grammatica beoefenden.

De retorica, de kunst van het spreken, werd voorgesteld door een figuur met een boekrol. Vaak maakte deze figuur een spreekgebaar met een opgeheven hand. Cicero was het voor de hand liggende voorbeeld.

De dialectica of logica (redeneerkunst) werd soms afgebeeld met een slang of schorpioen als attribuut. (Hier is dat een olijftak.) Uit de oudheid werd Aristoteles opgevoerd als vertegenwoordiger van dit vak.

De astronomia of astrologia (sterrenkunde) zij draagt in haar linkerhand een armillarium, een voorstelling van het Ptolemaïsche geocentrische wereldbeeld, met de aarde centraal en de hemelsfeer daaromheen. De beoefenaar van die wetenschap in het verleden was Ptolemaeus. (Astronomie betekent nog steeds de 'studie van het heelal', maar astrologie is nu de 'studie van de invloed van de planeten en sterrenbeelden op het leven' en verwijst naar de voorspellingen in verband daarmee, de horoscopen.)

De musica werd voorgesteld als een musicerende vrouw. (Hier is het instrument een klein orgeltje.) Als uitvinders van de muziek werden verschillende personages afgebeeld: Pythagoras, Jubal of koning David.

De geometria, de meetkunde van de aarde, kreeg als attribuut een passer, gradenboog of liniaal. (Hier is dat een driehoekliniaal.) Euclides was de representant van de oudheid.

De aritmetica, de wiskunde, had voor de hand liggende attributen zoals een telraam of een bord met cijfers. De grote Griekse wiskundige Pythagoras vertegenwoordigde deze tak van wetenschap.

(Zie over armillaria e.d. de bijdrage van Jos Martens op Histoforum:
<http://histoforum.net/2017/utopia.html>)

Illustratie 9. Francesco Pesellino (1422-1457): *De zeven vrije kunsten*. Bron van de illustratie:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Seven_Liberal_Arts_by_Francesco_Pesellino.jpg

Is Mariken schijnheilig? De tante noemt haar een 'doppel velleken': een schijnheilige (dubbelhartige) slet. Ze beschuldigt Mariken van luiheid, drinken en vooral seksuele losbandigheid: ze slaapt zelfs met haar oom! Het is duidelijk, dat dit een vileine leugen is. Tegen Ghijsbrecht beschuldigt ze Mariken later van prostitutie. Nu lijkt het wel of de tante Marikens ware aard aan het licht brengt: de zaken waarvan ze haar beschuldigt, zijn die waaraan Mariken zich inderdaad zal overgeven...

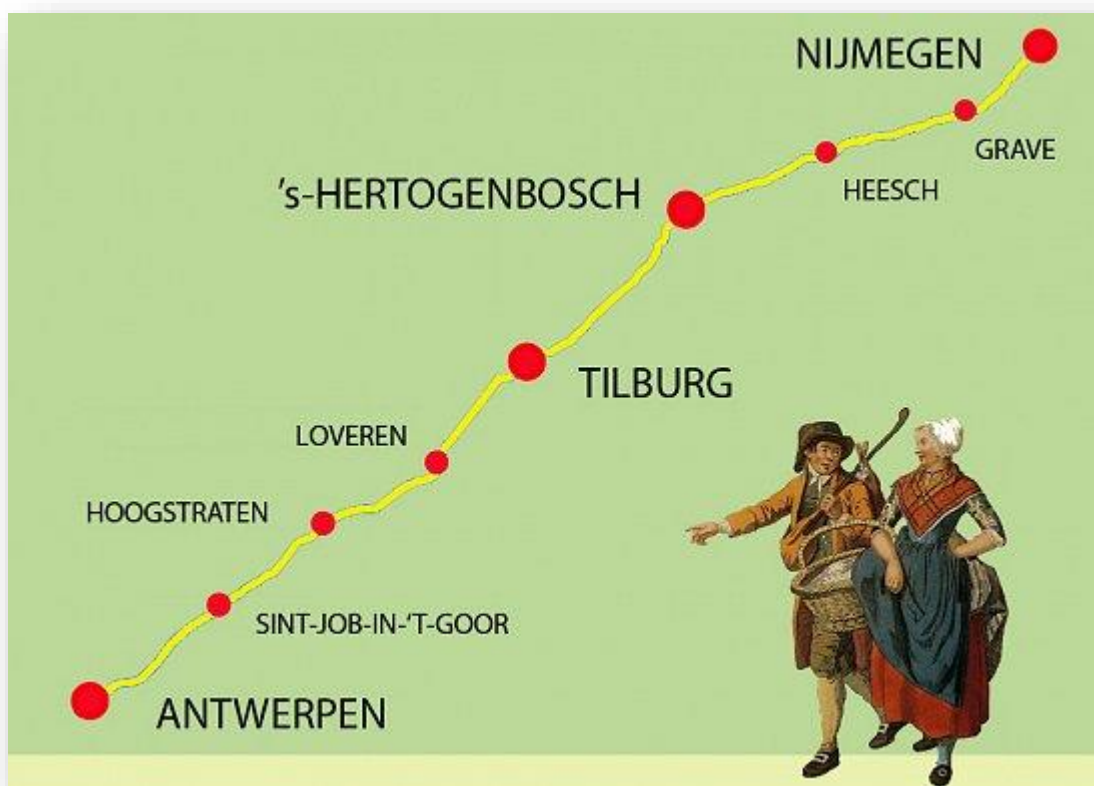
Maar de ware heks en helleveeg is precies de tante, een handlanger van de duivel, die letterlijk 'van de duivel bezeten' is. Zij geeft zich over aan buitensporig schelden en lasteren. Zij brengt Mariken in de toestand, die haar geschikt moet maken om een prooi van de duivel te worden. Ze bemoeit zich met politiek zonder kennis van zaken en ruziet daarover met anderen. Ze pleegt zelfmoord en beseft dat ze zich daarmee overgeeft aan de duivel en de eeuwige verdoemenis. Zelfmoord was in de middeleeuwen een grote zonde, die de zondaar ontnam van elke kans op berouw en genade.

Mariken is geen heks. Noch haar oom-priester, noch de kerkelijke leiders van Nijmegen, noch de bisschop van Keulen, noch de paus veroordelen Mariken. Ze laten de beslissing over aan God.

6. De actualiteit van *Mariken van Nieuweghen*

In de inleiding van zijn vertaling van *Mariken van Nieuweghen* in hedendaags Nederlands wijst Willem Wilmink op de actualiteit van wat hij 'de aanklacht tegen het materialisme' noemt. Als de paus aan de berouwvolle Mariken vraagt hoe ze een verhouding kon beginnen met de duivel, zegt ze dat 'het grote geld, het grote bezit, dat hij me gaf' haar dit deed doen. Daar draait het om in deze test, zegt Wilmink: 'Het grote geld, dat de mensen de werkelijke bestemming en de zin van hun leven uit het oog doet verliezen.' (W. Wilmink en B. Ramakers, p. 9.)

Wie in Nijmegen komt, zal Mariken daar zeker nu nog tegenkomen. Er zijn standbeelden te zien van Mariken en Moenen, het mirakelspel wordt er geregeld in open lucht opgevoerd en er is een *Marikenpad*: een toeristische wandel- en fietsroute van Nijmegen via Den Bosch, Tilburg en Hoogstraten naar Antwerpen.

Illustratie 10. *Marikenpad*. Bron van de illustratie: <https://www.marikenpad.nl/>

Mariken van Niemeghen is niet alleen het toeristisch en cultureel uithangbord van de stad Nijmegen, maar ook een belangrijke inspiratiebron voor jeugdliteratuur, toneel en film. We denken bijvoorbeeld aan de film van Jos Stelling uit 1974, het toneelstuk *Masscheroen* van Hugo Claus uit 1968 en het kinderboek *Mariken* van Peter van Gestel uit 1977.

In veel boekbesprekingen van scholieren wordt Moenen een loverboy genoemd, bijvoorbeeld op de website van *BulkBoek*. Daar lezen we dat '*Mariken van Nieuwmeghen* een voor alle scholieren herkenbare loverboy story is'. Maar wat is dat eigenlijk, een loverboy? Een loverboy is een soort tienerpooier, een criminele jongen die een meisje dingen tegen haar zin laat doen. Vaak probeert hij ook geld te verdienen aan dat meisje. Dat kan op verschillende manieren gebeuren. Sommige loverboys laten hun meisje werken in de prostitutie, andere laten haar werken als drugskoerier. De meisjes worden daar vaak mentaal toe gedwongen. De jongen versiert het meisje door middel van aandacht, gladde praatjes en verwennerij. Doordat zo'n meisje kwetsbaar is en niet sterk genoeg in haar schoenen staat, raakt ze al snel emotioneel afhankelijk van deze jongen. Dan zal de jongen proberen haar te isoleren, wat wil zeggen dat hij haar probeert los te maken van haar familie en vrienden. Als ze eenmaal totaal afhankelijk van hem is, zal de loverboy daar misbruik van maken door haar dingen te laten doen die ze eigenlijk niet wil. Voor het meisje is het vaak moeilijk om uit het circuit te stappen. Ook Moenen is een soort loverboy. Alleen is Mariken niet alleen geïnteresseerd in juwelen en geld, maar ook in kennis.

Helen Vreeswijk publiceerde in 2005 het eerste Nederlandse jeugdboek over *Loverboys*. Vreeswijk (1961-2016) was een Nederlandse jeugdauteur, die besloot om haar ervaringen als rechercheur bij de politie te verwerken in jeugdboeken om op die manier jongeren bewust te maken van en te waarschuwen voor de gevaren van de hedendaagse maatschappij. *Loverboys* is het op waargebeurde feiten gebaseerde verhaal van twee doodgewone Nederlandse meisjes, Lisa en Kelly, twee hartsvriendinnen, die verliefd worden op dezelfde, mysterieuze jongen, Mo. Wat ze echter niet weten, is dat Mo een loverboy is, die doelbewust op zoek gaat naar jonge meisjes die zich niet goed in hun vel voelen en niet al te stevig in hun schoenen staan. Lisa's ouders zijn gescheiden en ze verwijt haar moeder dat ze het niet erg breed hebben. Kelly's ouders zijn druk bezig met hun carrière en hebben nauwelijks oog voor hun dochter. Mo overlaadt de beide meisjes met cadeaus en probeert het hun zoveel mogelijk naar de zin te maken. Lisa en Kelly trappen in de val: ze willen alles doen om hem niet teleur te stellen en hem zeker

niet verliezen. Handig speelt Mo de beide meisjes tegen elkaar uit. Leugens en bedrog volgen elkaar op. Maar Kelly en Lisa zijn blind: om te bewijzen dat ze van hem houden doen ze alles, maar dan ook alles. Uiteindelijk belanden ze allebei, zonder het van elkaar te weten, in het Antwerpse prostitutiemilieu. Na een harde strijd slagen ze er uiteindelijk in te ontsnappen aan zijn terreur.

Er bestaan ook andere jeugdboeken en jeugdfilms over tienerpooiers, onder meer van de Vlaamse jeugdauteur Dirk Bracke. Zie internet.

jan.uyttendaele@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

H. Adema (1982), *Mariken van Nieumeghen. Tekst en vertaling*. Groningen: Taal & Teken.

P. Bange e.a. (1985), *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*. Nijmegen: SUN.

D. Coigneau (ed.) (1982), *Mariken van Nieumeghen*. Den Haag: Martinus Nijhoff.

P.F.J.M. Eligh (1991), *In wisselend perspectief. Bijdragen tot een cultuurhistorische benadering van Mariken van Nieumeghen*. Den Bosch: Malmberg.

J. Janssens (1993), *De middeleeuwen zijn anders. Cultuur en literatuur van de 12de tot de 15de eeuw*. Leuven: Davidsfonds.

R. Kaper (1984), *Over helse heksen en onnozele halzen. Magie en bijgeloof in middeleeuwse teksten*. Culemborg: Educaboek.

J. Note (2012), *Wonderlijke wapens. Essays over literatuur en politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.

H. Pleij (2007), *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker.

J. Pop (1987), *Mariken van Nieumeghen*. Serie 'Commentaren bij en interpretaties van Nederlandse letterkundige teksten'. Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.

F. Vanhemelryck (1982), *Heksenprocessen in de Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds.

H. Vreeswijk (2005), *Loverboys*. Amsterdam: Manteau.

W. Wilmink & B. Ramakers (ed.) (1998), *Mariken van Nieumeghen & Elckerlijc. Zonde, hoop en verlossing in de late Middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

G.W. Wolthuis (1952), *Duivelskunsten en sprookjesgestalten. Studiën over literatuur en folklore*. Amsterdam: De Boer.

Ander lesmateriaal over de middeleeuwen: zie
<http://histoforum.net/romans/uyttendaele.html>